

УДК 17.022.1:159.923

Л.В. Романюк

ПРОЦЕС СТАНОВЛЕННЯ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ

У статті зроблено спробу універсалізації процесу становлення цінностей особистості в онтогенезі. В результаті концептуального аналізу інтелектуального, морального розвитку та криз особистості у контексті вікової періодизації зроблено припущення, що становлення цінностей особистості в онтогенезі відбувається стадійно, проходячи певні життєві цикли. Процес становлення цінностей особистості в онтогенезі проходить стадії, що змінюються в середньому кожні дванадцять років і відповідно змінюється ієрархія та зміст її цінностей.

Ключові слова: становлення цінностей, особистість в онтогенезі, етапи становлення цінностей, інтелектуальний розвиток, моральний розвиток, кризи особистості.

В статтю предпринята попытка універсалізації процесу становлення цінностей личности в онтогенезе. В результате концептуального анализа интеллектуального, морального развития и кризисов личности в контексте возрастной периодизации сделано предположение, что становление ценностей личности в онтогенезе происходит поэтапно, проходя определенные жизненные циклы. Процесс становления ценностей личности в онтогенезе проходит стадии, которые изменяются в среднем каждые двенадцать лет и соответственно изменяется иерархия и содержание ее ценностей.

Ключевые слова: становление ценностей, система ценностей, личность в онтогенезе, этапы становления ценностей, интеллектуальное развитие, моральное развитие, эмоциональное развитие, кризис личности.

Особистість людини, як правило, має чітку систему цінностей, ієрархія яких відносно динамічна й одночасно характеризується певною змістовою сталістю. Періодично та чи інша цінність може набувати найвищої зосередженості всього психічного життя людини, коли на неї спрямовуються всі ресурси. Цей процес переважно відбувається при загрозі втрати певної цінності. Чим вищий рівень розвитку особистості, тим активніше і більш творчо вона підходить до відновлення своєї цінності. Коли рівновага відновлюється, інші цінності починають домінувати в діях людини. Отже, своїми цілями, планами та діями зріла особистість утримує цінності в актуальній зоні, тобто вона їх має.

Метою статті є висвітлення процесу онтогенетичного становлення цінностей особистості в контексті аналізу інтелектуального, морального розвитку та криз особистості, зокрема виявлення етапів становлення цінностей особистості в онтогенезі.

Психологічній науці відомо, що особистість людини має приблизний набір загальнолюдських цінностей: безпека, любов, свобода, творчість, надійність, довіра, краса, самореалізація. Усі

вони визначають усвідомлені наміри особистості людини. Частину цінностей вона привласнює через співпереживання іншим людям в ході спостереження за ними чи взаємодії з ними. Іншу частину цінностей людина «відкриває» сама, в ході власного досвіду через самоідентифікацію та самоактуалізацію своєї особистості на мікроінтервалах життєвого шляху. В процесі спілкування з людьми відбувається уточнення і корекція співпадання власних цінностей з цінностями інших.

Система цінностей особистості потерпає значних змін у середньому кожні дванадцять років і відповідно змінюється ієрархія та зміст її цінностей. Чому саме стільки часу потребує процес трансформації або конструювання нової, відмінної від попередньої системи цінностей особистості людини? Чи запрограмовано так природою? Чи можливо соціум потребує стільки часу для трансформації соціальних цінностей в особистісні? Чи психіка людини вимагає цього часу для ствердження нових цілей, ідеалів, відношень тощо?

Припускаємо, що всі три фактори – фізіологія, психіка і соціум – потребують орієнтовно саме стільки часу для розвитку нових цінностей, що «перезавантажуються» в своїй системі. Процес становлення цінностей особистості в онтогенезі тісно пов'язаний з її інтелектуальним та моральним розвитком, а також із кризами особистості.

За результатами концептуального аналізу інтелектуального, морального розвитку та криз особистості у контексті вікової періодизації зроблено припущення, що становлення цінностей особистості в онтогенезі відбувається стадійно, проходячи певні життєві цикли: 1) до 12 років, коли у підлітка відбувається розвиток абстрактного мислення, переважають цінності самовираження; 2) до 24 років, коли молода людина рухається в напрямку дорослості, стає самостійною й починає виконувати соціальні функції сім'янина, працівника; 3) до 36 років людина повністю дорослішає і несе відповідальність за власне життя, життя близьких та усвідомлює її; 4) до 48 років доросла людина досягає зрілості та найвищого розвитку своєї особистості, а також переоцінює своє життя та його результати, досвід і розум домінують як правило в ієрархії цінностей; 5) у 60 років настає, як правило, зміна соціальної ситуації, відбуваються психофізіологічні зміни організму, людина усвідомлює неминучість старості й ієрархія цінностей зміщується знову до власних інтересів, а саме – можливості зайнятися улюбленою справою, вихованням онуків, або ж різка зміна життя призводить до відмови від усього важливого, цінного, продуктивного, відчуття непотрібності тільки через те, що уже немає можливості виконувати професійну роль, з якою себе ідентифікував; 6) до 72 людина закріплює і раціоналізує свою систему цінностей та орієнтує на неї інших; 7) після 84 людина живе минулим, інтересами дітей, онуків, відчуває гостру потребу бути потрібною іншим і аналізує своє життя з позицій теперішніх цінностей і цінностей минулої епохи, порівнюючи їх.

Кожна стадія характеризується більш чи менш вираженим кризовим періодом, коли ціннісні пріоритети життя зміщуються й виникають та утверджуються нові. У психології виділяють такі вікові або нормативні кризи віку дорослості.

У віці *ранньої дорослості*, приблизно у 23-24 роки, виникає перша нормативна криза віку дорослості. Вона полягає у тому, що молода людина обирає між «Я-реальним» і «Я-ідеальним» на користь першого. Фантазії, мрії юності відходять на другий план і поступаються місцем активній діяльності молоді людини, яка прагне, щоб у її житті все було унікальне, неповторне і найкраще.

Е. Еріксон вважає, що «новоспечений дорослий <...> готовий злити свою ідентичність з ідентичністю інших» [12, с. 369]. Але якщо ця готовність не знаходить взаєморозуміння у віці *ранньої дорослості*, то формується підозріле ставлення до оточуючих, людина уникає контактів, що зобов'язують до близькості.

Наступна криза у віці *ранньої дорослості* виникає приблизно у 33-36 років. На цей час людина вже має певний життєвий досвід, який допомагає їй зрозуміти, що життя не можна прожити по максимуму, що кожна людина має певні можливості, що існує безліч перешкод та обмежень у досягненні мети. Відбувається корекція планів, які особистість на цей час не реалізувала. Виникає потреба почати життя спочатку, знайти нову роботу, змінити місце проживання, розлучитися або вдосконалюватися у професійному зростанні. У цьому віці людина краще розуміє себе і визнає неповторність та індивідуальність інших. Перехід від *ранньої до середньої дорослості* характеризується кризою близько 40 років, яка має назву *кризи середини життя*. Вона полягає в остаточному переосмисленні планів життя, співставленні їх з реальністю і корегуванні особистісних рис та цінностей. Останні структуруються в нову ситему приблизно до 48-50 років, коли людина набуває найвищого розквіту своєї особистості в творчості.

За цей час переоцінюється значення фізичної сили у чоловіків та привабливості у жінок. На перше місце серед цінностей як правило, виходить досвід, розум. Стосунки стають більш різнобічними. Зріла людина потребує відчуття своєї значущості для молодших, для своїх дітей. Це вік креативності, продуктивності, генеративності, зацікавленості у навчанні молодшого покоління, оптимізації його життя. Коли криза розв'язується не дуже конструктивним чином, можна спостерігати регресію на попередні вікові стадії. Гостро переживаються почуття застою, збіднення особистого життя.

Об'єктивні причини перебігу кризи середини життя і зумовлюють перебудову особистості з урахуванням зміни статусу людини у житті. В особистісно зрілих дорослих неадекватним вважається надмірна емоційність, юнацький максималізм, жорсткість у поведінці, невміння пристосуватися до нових умов життя. Чоловіки знижують свої фізичні можливості, жінки стають менш привабливими, хоч дехто з них може бути неготовим до такої перебудови. Тільки адекватна переоцінка цінностей веде

до оновлення особистості, до її генеративності при входженні у період середньої дорослості.

Перед людиною постає низка суттєвих завдань, які пов'язані, на думку А. Маслоу, з її самоактуалізацією. Вона прагне стати кращим батьком чи матір'ю для своїх дітей, реалізуватися в суспільно-громадському житті або досягти професійних висот, бути корисною для оточуючих, цікавою у спілкуванні. Такі прагнення потребують постійної роботи над собою, постійного удосконалення.

У похилому віці, як і в дитинстві, здається, що час не належить людині. Головною життєвою метою може стати бажання «спокійно дожити» або навіть «спокійно померти». Відсутність перспектив суттєво впливає на здоров'я та довголіття. Приблизно у 60-65 років у віці *пізньої дорослості* розпочинається криза, яку Е. Еріксон назвав кризою «Я-інтеграції». На його думку, лише людина, яка навчилася думати про інших, адаптувалася до поразок і перемог, неминучих на життєвому шляху, здатна пережити власну цілісність, так звану «Его-інтеграцію» [12]. Цей душевний стан є станом впевненості у тому, що життя мало і має сенс, що воно було єдиним і неповторним, що відбувалося все, що мало відбуватися. Відсутність такої інтеграції переживається як депресія, туга, сум, падіння самоприйняття, самоповаги. Можливі також хронічна тривожність, загострення страху смерті, наростання соціальної ізоляції і, відповідно, загострення відчуття самотності. З думками про смерть поєднується огида до минулого та сучасного. Внутрішня боротьба може призвести до суїцидальних спроб, які є типовими для цього віку.

Ставлення людини до світу і людства зумовлює її ставлення до життя і смерті. Звершений життєвий шлях має найважливіший результат – чітку систему цінностей, важливість яких не передбачає простої субординації. Справді, що є більш вагомим: любов чи свобода, творчість чи самопожертва? Особистість завжди прагне виконати життєве призначення, дійти до законномірною кінця у кожній значущій діяльності. Звершеність, яка виконала свій «борг життя», є вичерпаністю, що не передбачає страху смерті, – вважає Т.М. Титаренко [10].

Криза завершується успішно, якщо людина, аналізуючи своє життя, задоволена ним, вбачає в ньому сенс, приймає його таким, яким воно є. Але, якщо людина у віці пізньої дорослості вважає своє життя марною тратою сил та втрачених можливостей, інтеграція не відбувається. Стан такої людини можна назвати відчаєм, депресією, у неї спостерігається соціальна ізоляція, зростає тривожність, страх перед подальшим життям.

Виникає питання: чому саме в межах дванадцяти років відбувається процес «перезавантаження» цінностей особистості людини?

Відповідь на нього можна відшукати у психології розвитку, віковій психології та педагогіці. Зокрема візьмемо вікову періодизацію розвитку дітей за Я.А. Коменським, яку він поєднує з системою шкіл, змістом освіти та вимогами до організації роботи навчальних закладів, поділяючи її на чотири 6-річні вікові періоди:

дитинство (0-6 р.), *отроцтво* (6-12 р.), *юність* (12-18 р.), *змужнілість* (18-24 р.) [3; 4]. В основу такого поділу він поклав вікові особливості дітей. Освіту, на думку Коменського, слід розпочинати якомога раніше і присвятити їй весь період юності – 24 роки. Даний відрізок часу він розділив згідно принципу природовідповідності й визначив 4 вікові періоди та 4 ступеня освіти, що відповідають 4-м порам року, відповідно – весні, літу, осені та зимі.

Четвертий віковий період припадає в основному на вік сучасного студента, психологічні особливості якого характеризуються почуттям дорослості, формуванням власних поглядів, прагненням до самоствердження, розвитком вольових якостей, прагненням до пізнання, загостреним відчуттям справедливості, підвищеною реакцією самозахисту, переходом від споглядально-го до активно-дійового ставлення до дійсності тощо.

Входження індивіда в роль студента, в нову спільноту і соціальний інститут, неможливе без адаптації до діючих тут норм, діяльності та нових форм взаємодії. Як відзначалося в попередньому дослідженні ціннісних орієнтацій студентської молоді, на час вступу до вищого закладу освіти молода людина вже досягає певного рівня сформованості цінностей і ціннісних орієнтацій, що суттєво впливає на їх розвиток чи зміну в освітніх, соціальних умовах вищої школи [9, с. 33-34]. Цей процес перебуває в прямій залежності від рівня її інтелектуального, морального та емоційного розвитку. У зв'язку з цим, важливою є позиція Ж. Піаже щодо нерозривності інтелектуального і морального розвитку [5, с. 532]. Під його впливом Л. Кольберг виділив три рівні моральних суджень (передконвенціональний, конвенціональний, постконвенціональний), які включають по дві стадії розвитку [13, с. 31-53; 14]. Перехід від однієї моральної стадії до другої є результатом розвитку не тільки когнітивних процесів, а й рівня розвитку здібностей до емпатії. На відміну від Ж. Піаже, Л. Кольберг не обмежує стадії морального розвитку певним віком. В той час, коли більшість людей досягає в своєму моральному розвитку третьої стадії, значна частина залишається морально незрілою усе життя. Четверта стадія відповідає орієнтації на систему цінностей усього суспільства. На цій стадії люди усвідомлюють існування великих соціальних спільностей та їх соціальних норм. Поведінка регулюється прагненням уникнути осуду з боку законної влади, а також почуттям провини за невиконання обов'язків громадянина.

Постконвенціональний рівень засвідчує орієнтація на власні моральні принципи, вироблення автономної системи етичних цінностей. На цьому рівні особисті цінності можуть не співпадати з цінностями соціального оточення, тому що вони визначаються переважно універсальними загальнолюдськими цінностями. На останніх двох стадіях люди здатні до моральної поведінки незалежно від цінностей референтної групи. На п'ятій стадії люди бачать потенційні суперечності між різними моральними переконаннями. Вони можуть розмірковувати узагальнено, що дозволяє їм робити вибір у власних судженнях. У людей

шостої стадії морального розвитку є власна етика – універсальні і незмінні моральні принципи. Такі люди не егоїстичні, вони не вважають себе ціннішими за інших, їм притаманна орієнтація на закони чистої совісті. Цієї стадії, за Кольбергом, досягло лише декілька видатних діячів в історії людства.

Сумнівність застосування вікових маркерів, що застосовуються у дослідженнях особливостей психічного розвитку представників підліткового і юнацького віку, до періоду, що приймається за початок дорослого життя, висловлюється, зокрема, Г.Крайгом, «зміни мислення, поведінки і особистості дорослої людини лише незначною мірою зумовлені хронологічним віком чи специфічними змінами в організмі; значно більшою мірою вони визначаються особистісними, соціальними і культурними подіями або факторами. Соціальні орієнтири і культурні запити молодшої людини, що досягла дорослості, можуть підтримувати, розширювати або підживити форми поведінки, що склалися у юнацькі роки, вимагаючи розвитку нових» [5, с. 648]. Відповідно до прийнятої у американській психології вікової періодизації періоду дорослості – рання дорослість (20-40 років), середня (40-60) і пізня (від 60 і далі) – перший період (рання дорослість) визначається необхідністю вибору молодшою людиною лінії свого життєвого шляху, адаптації до нових умов і ситуацій життєдіяльності, розв'язання проблем. Міра здатності молодшої людини адекватно реагувати на зміни життєвих ситуацій, успішно пристосовуватися до них і є, на думку Г. Крайга, тим критерієм, який може і має бути визначний як психологічний маркер дорослості.

Як зауважила, зокрема, К. Абульханова-Славська: «життєвий шлях, підлягає періодизації не лише віковій (дитинство, юність, зрілість, старість), але й *особистісній*, яка, починаючи з юнацького віку вже перестає співпадати із віковою» [1, с. 42]. Точкою відліку, за К. Абульхановою-Славською, стає не прив'язка до віку, в його розумінні як часової, хронологічної (паспортної) категорії, що втрачає на етапі дорослості свою виключну пояснювальну функцію, а особистість як організатор процесу власного життєздійснення, або, мовою філософії, особистість як суб'єкт життєдіяльності, тобто особистість, здатна до побудови життєвої позиції і відповідної їй системи ціннісних відношень до оточуючого і власного світу. Отже, узагальнює вчена, за межею, або, починаючи з юнацького віку, домінантою життя особистості, її «найважливішою справою» стає «*визначення, вибір і реалізація цінностей – духовних, культурних, моральних*» [1, с. 69]. Створена на базі цінностей система принципів перетворюється у подальшому процесі їх реалізації у життєву стратегію, якою, в кінцевому випадку, і визначається те, що позначається у літературі поняттям «*провідна життєва лінія*». Вихідним для психологічної характеристики ранньої дорослості, за прийнятою нами дефініцією нижчої вікової межі періоду студентства, береться за змістом викладеного вище процес визначення, вибору і створення на цьому ґрунті системи цінностей як базового утворення цілісної особистості. За таким розумінням особистість

втрачає свою анонімну функцію носія певної множини професійних якостей і отримує в обмін зовнішньої по відношенню до її природи внутрішню визначеність, змістовність якої визначається її власною активністю у виборі і створенні систем ціннісних орієнтацій для збереження особистісної ідентичності.

Втрата хронологічним критерієм своєї дискримінантної функції (критерію періодизації вікових особливостей психічного розвитку дорослої людини) може компенсуватися, за автором, розумінням дорослості як певної єдності біологічного (тривалості життя), соціального (відповідність поведінки людини прийнятним у даному суспільстві нормам) і психологічного (ступінь психофізіологічної відповідності адаптивної регуляції поведінки до вимог і обставин життя людини у певному соціально-культурному контексті) віку. Із суб'єктивного боку критерієм такої відповідності приймається поняття «внутрішнього часового графіку», яким, у кінцевому випадку, суб'єкт користується в оцінці відповідності-невідповідності ключовим подіям упродовж визначених вище хронологічних рамок свого життєвого шляху. З дещо іншого розуміння поняття психологічного віку (як міри зреалізованості людиною психологічного часу) наведена точка зору поділяється і представниками вітчизняної психології [2; 6; 7].

Припускається, що характер і перебіг життєвих подій на етапі дорослості стає можливим завдяки психологічній кваліфікації через урахування так званих нормативних і ненормативних подій. За прийнятою періодизацією, яка наближається до наведеного вище уявлення вітчизняних психологів щодо вікового діапазону ранньої дорослості, у межі прийнятої, у даному випадку в американській психології, категорія студентства не виокремлюється як самостійна одиниця психологічного аналізу, і розчиняється у понятті «молодь» [5].

Очевидний пріоритет у дослідженнях психічного розвитку студента якостей і здібностей, необхідних для виконання ним професійної діяльності, викликав останнім часом низку публікацій, спрямованих на подолання даної однобічності шляхом включення в контекст дослідження особистісної складової. Осмисленню особливостей професійного і особистісного онтогенезу у період зрілості присвячено, зокрема, роботу С. Піняєвої і Н. Андреева [8]. Обрання як предмета спеціальної уваги періоду дорослості, як слушно підкреслюється авторами, мотивовано тим, що, по-перше, особистісний онтогенез не завершується фазою юнацтва, а продовжується і на подальших стадіях психічного (особистісного) розвитку дорослої людини, а по-друге, саме період дорослості позначається найбільшою активністю в галузі професійної діяльності. При чому, підкреслюється у роботі, кожна із вікових стадій, що виокремлюється дослідниками у межах «зрілого» етапу онтогенезу, позначається своїми, їм притаманними змістом, динамікою і специфікою процесу особистісного і професійного становлення. Цікаво відзначити, що автори, виходячи із узагальнення відомих у літературі спроб періодизації, в

тому числі і представниками зарубіжної психології, пропонують (із відповідними застереженнями в умовності) власний варіант, а саме – розглядати період дорослості в межах 20-60 років із відповідними 7-10 річними його інтервалами, або фазами. Залишаючи осторонь нашого аналізу гіпотетичні характеристики особливостей і специфіки психічного розвитку особистості, що спостерігаються, за спостереженнями авторів, на пізніх фазах дорослості, зупинимося лише на тих інтервалах, якими, за поширеними уявленнями, охоплюється період студентського віку.

Отже, інтервал 20-30 років, або перша фаза періоду дорослості, характеризується, на думку авторів, прагненням особистості до самостійності, незалежного життя, усвідомлення себе як дорослої і повноправної особистості. Особистість входить до значно ширшого кола систем соціальних відношень, опановує нові види соціальних ролей, знаходить собі супутника життя, створює власну сім'ю. Водночас представникам цієї вікової категорії притаманна (в першу чергу тим, що не сягнули межі 25-річного віку) низька задоволеність життям, а також пошук сенсу життя, що, у свою чергу, пояснюється труднощами процесу дорослішання і включення у самостійне життя. Але за межею цього віку (між 25-30 роками) труднощі долаються, а власне життя видається людині наповненим і осмисленим. На межі зазначеного інтервалу в людини виникає почуття господаря власного життя, відповідальності за себе і справу. Все це відбувається на тлі подальшого професійного самовизначення, відповідно і доповнення концепції Я професійними компонентами (Я-професіонал).

В інтервалі 20-25 років, за авторами, домінує прагнення особистості до відносної автономності на ґрунті гетерохронності розвитку психічних функцій, який, починаючи із 26-річного і далі (29 років), стабілізується й сягає більш високого рівня інтегрованості, усіх систем, в тому числі і інтелекту. Друга фаза періоду дорослості (30-40 років), з урахуванням всіх обставин і досвіду попереднього розвитку, характеризується, наздогад авторів, тим, що особистість починає тверезо оцінювати власні можливості, реалістично формулювати свої життєві цілі, переживаючи цей вік як вершину життя. Стабілізація самооцінки, рівня домагань і ціннісних орієнтацій супроводжується водночас подальшою інтегрованістю і структурованістю образу Я. Професійний онтогенез, в залежності від досягнень і успіху у професійній діяльності, слугує своєрідним підсилювачем ділової мотивації і власного розвитку і не обов'язково у позитивному напрямку. У цьому періоді складається так званий професійний тип діяльності, який, в разі зміни останньої, не залишається константною характеристикою особистості. Ця фаза характеризується водночас і оптимумом для інтелектуальних досягнень. За невідомих причин автори не взяли до уваги такого важливого для старту професійної діяльності періоду онтогенезу, як час студентства, обмежившись найзагальнішими характеристиками періодів нормативних кризових етапів розвитку особистості. Проте, як наголошував Б. Ананьєв, на

праці якого вищевказані автори посилалися неодноразово, повноцінне дослідження процесу становлення і стабілізації психічних утворень особистості, в тому числі й особистості студента, не може обмежуватися виключно аналізом продуктів професійної діяльності, але має враховувати сукупність структурно-динамічних властивостей особистості, що, з свого боку, стає можливим лише за умови залучення до предмета дослідження досить значної кількості змінних, передовсім таких, як статус особистості, характеру її цінностей, середовища перебування тощо.

Здійснений з огляду розглянутої нами проблеми аналіз теоретичних підходів дав нам вагомі підстави констатувати, що розуміння процесу становлення цінностей як відносно самостійного утворення у структурі особистості, що зароджуються й розвиваються за власною логікою, в емпіричних дослідженнях останнього часу часто штовхають дослідників на шлях соціологічного тлумачення змісту і динаміки цінностей та залучення до апарату дослідження додаткового переліку цінностей, за яким втрачається будь-яка можливість визначення психології становлення цінності як предмета психологічного дослідження.

Шлях подолання зазначеної однобічності у дослідженні феномена цінності та процесу її становлення, вважаємо, може бути подоланим за умови урахування статусу, професійної належності, віку і особливостей самоідентифікації та самоактуалізації особистості на мікроінтервалах життєвого шляху.

Психологія становлення цінностей особистості в онтогенезі проходить стадії, що змінюються в середньому кожні дванадцять років і відповідно змінюється ієрархія та зміст її цінностей. Процес становлення цінностей особистості в онтогенезі тісно пов'язаний з її інтелектуальним та моральним розвитком, а також із кризами особистості. Дослідження цього процесу на різних стадіях з урахуванням статусу, професійної належності, віку і особливостей адаптації, самоідентифікації та самоактуалізації особистості на мікроінтервалах життєвого шляху становить перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
2. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. 2-е изд., испр. и доплн. – М.: Смысл, 2008. – 267 с.
3. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В двух томах. – Том 1. – М.: Педагогика, 1982. – 656 с.
4. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: В двух томах. – Том 2. – М.: Педагогика, 1982. – 576 с.
5. Крайг Г. Психология развития. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
6. Кроник А.А., Головаха Е.И. Психологический возраст личности // Психологический журнал. – 1983. – № 5. – С. 57-65.

7. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути. – 2-е издание, исправленное и дополненное. – М.: Смысл, 2008. – 294 с.
8. Пинаева С.Е., Андреев Н.В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости // Вопросы психологии. – 1996. – № 2. – С. 3-10.
9. Романюк Л.В. Ціннісні орієнтації студентів: сутність, структура і психологічні механізми розвитку. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2004. – 188 с.
10. Титаренко Т.М. Життєва криза очима психолога [Електронний ресурс] / У психолога. – Режим доступу до порталу: http://upsihologa.com.ua/tytarenko_crisis2.html
11. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Пер. с англ.; Общ. ред. и предисл. А.В. Толстых. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
12. Эриксон Г. Эрик. Детство и общество. – СПб.: Ленато: АСТ, 1996. – 592 с.
13. Kohlberg L. Moral stages and moralization: The cognitive developmental approach // Moral development and behavior: Theory research and Social issues. – N.Y., 1976. – P. 31-53.
14. Kohlberg L. Moral development and identification // Child psychology. – Chicago: NSSE, 1963. – P. 277-332.

In article the conceptual analysis of intellectual, moral development and crises of the person in a context of an age periodization is made. It is supposed – process of becoming person's values in ontogenese passes certain life cycles which each twelve years change on the average and accordingly the hierarchy and the content of values changes.

Key words: becoming of values, system of values, the person in ontogenese, stages of becoming of values, intellectual development, moral development, emotional development, crisis of the person.

Отримано: 23.09.2009

УДК 155.9

Н.І. Савченко

РОЛЬ МЕХАНІЗМІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАХИСТУ В АДАПТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ ДО ПРОЦЕСУ СТАРІННЯ

У статті висвітлено особливості психологічного захисту та копінг-стратегій людей пізнього дорослого віку. Автор аналізує теоретичні дані, результати клінічних та геріатричних досліджень психологічного захисту та вікових особливостей осіб похилого віку. Визначається напрямок майбутнього дослідження захисних механізмів людей пізнього дорослого віку.